

ראשית תפילת הקבע

על פי תפישתם העצמית של חז"ל

הרב יואל בן-נון

תפילת אנשי הכנסת הגדולה

האמנה מימי נחמיה היא שעיצבה את ימי הבית השני, ואת עולמם של חכמים, וחותמיה הם הם "אנשי הכנסת הגדולה", כפי שהוכחנו במאמר הקודם (משלב לו). מכאן, מתבררת גם תפישת חז"ל את ראשיתה של תפילת הקבע, שתוקנה על-ידי אנשי כנסת הגדולה.¹

לשון השבח בפתח תפילת העמידה ("שמונה עשרה"): "א'-הינו וא'-הי אבותינו, א'-הי אברהם, א'-הי יצחק וא'-הי יעקב" מבוססת על ההתגלות הראשונה למשה במעמד הסנה, שהיא נשענת ונקשרת בהתגלות לאבות ארבע פעמים (שמות ג ו, טו, טז, ו-ד ה).² לא מדובר אם כן בכרכת אבות בנוסח האבות, אלא בכרכת אבות עפ"י הנוסח שנמסר למשה: "אנכי א'-הי אביך, א'-הי אברהם, א'-הי יצחק וא'-הי יעקב..." (שמות ג ו). המשך המטבע – הא' הגדול הגבור והנורא (דברים י יז) – היא לשונו של משה בסדר נאומי "יראת ה' ומצוות האמונה". סדר זה פותח בפרשת שמע (דברים ו), וחותם בפרשת "והיה אם שמע תשמעו" (יא), והוא בעצם קריאת שמע מורחבת, מעין הרחבה ופירוש לשני הדיבורים הראשונים, בעשרת הדיבורות.³

* תודותי לד"ר משה ברנסטין ולד"ר אסתר חזון, שעברו על המאמר והעירו את הערותיהם, וכן לד"ר אלון גושן, לפרופ' רות לנגר ולד"ר אסתר אשל על הערותיהם בעל-פה. צוות הישיבה ותלמידיה היו לי "לב שומע" ומוסיף דעת, בפרט כאשר למדנו נושאי תפילה בעיון בקיץ זה. 1 בבלי ברכות לג ע"א, מגילה יח ע"א, ירושלמי מגילה פ"ג ה"ו, עד ע"ג, בבלי יומא סט ע"ב, ועוד. סקירה מקיפה על מחקר התפילה נמצאת במאמרו של הרב ד"ר א' וולפיש, בית המדרש ועולם המחקר – חקר סידור התפילה, שנה בשנה היכל-שלמה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 467-502.

2 אחת הדעות שבירושלמי ברכות פ"ד קושרת י"ח ברכות בשמונה עשרה פעמים שהנוסח הזה של אברהם, יצחק ויעקב (= ישראל) מופיע בתורה – ארבע מהן במעמד הסנה.

3 כל הפרקים בדברים ו-יא עוסקים בעיקרי האמונה המחייבים (ה' אחד, אהבתו, יראתו ועבודתו), ובסילוק כל צד של עבודת אלילים ומחשבתה. זהו הנושא של שני הדיבורים הראשונים, שהם יחידה אחת. פרקי דברים ו-יא הם פירוט והרחבה של שני הדיבורים הראשונים, ושתי הפרשיות של קריאת-שמע הן פתיחה וסיום של פרקים אלה, המהווים יחידה שלימה. לפיכך, יש לראות בקריאת שמע המחייבת, קיצור תמציתי של כל הפרקים מ"שמע" עד

בברכה הראשונה, ברכת א'-הי האבות, השבח של משה מתחבר לשבח של אברהם⁴ ("הרימתי ידי אל ה' א' עליון, קנה שמים וארץ", בראשית יד כב), והוא מקבל את הניסוח: "הא' הגדול הגבור והנורא, א' עליון, גומל חסדים טובים וקונה הכל", כפירוט לברכת "מגן אברהם" (= "אנכי מגן לך" בראשית טו א; "אשר מגן צריך בידך", יד כ).

אולם השבח של משה במלואו – "הא' הגדול הגבור והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד. עשה משפט יתום ואלמנה, ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה" (דברים יז-יח) – יש לו זיקה לכל שלוש הברכות הראשונות כחטיבה אחת, ובפרט לתוכן של ברכת גבורות (הגבור=אתה גבור), שעיקר חשיבותה בגבורת הישועה וההצלה לנואשים – הניסוח מבוסס על תהילים קמה יד ועל קמו ז-ט⁵ – "סומך נופלים, וזוקף כפופים, ומתיר אסורים, ומקיים אמונתו ליִשְׁנֵי עַפְרָא". יש כאן הקבלה רעיונית ל"שבח של משה", שמתבטא ב'עשיית משפט הגר, היתום והאלמנה'. מסתבר גם, ש"הנורא" מקבל את משמעותו בברכת הקדושה, כשמקהלת "קדושים" בשמים ובארץ, ניצבת ומשוררת ביראה את קדושת שמו – "ואין נורא אלא בית המקדש", כדלהלן.

כאן אנו נזקקים ללשון התלמוד, ירושלמי מגילה (פ"ג ה"ו, עד ע"ג) ולעומתו בבלי יומא (סט ע"ב), שמוסר סוגיה זו ממצרפא, כלומר מארץ ישראל.⁶

⁴ "והיה אם שמע", בפרט, מאחר שבמקור, בימי בית שני, היו אומרים עשרת הדברות וקריאת שמע ביחד (משנה תמיד פ"ג).

⁴ ראה מדרש תהילים (בובר) מזמור יט ד"ה (ב) השמים מספרים: "אוספו עליהן (על של משה) מטבעו של אברהם אבינו".

⁵ הקשר הזה, בין "השבח של משה" בדברים י לבין נוסח התפילה מתחזק כאשר בודקים את הקשר בין "השבח של משה" – "עשה משפט יתום ואלמנה ואוהב גר...", לבין "הללויה (הללי נפשי)" הראשון (תהילים קמו), לאחר הזכרת האבות (יעקב!) והבריאה: "עשה משפט לעשוקים נותן לחם לרעבים ה' מתיר אסורים ה' פוקח עורים ה' זוקף כפופים ה' אוהב צדיקים ה' שומר את גרים יתום ואלמנה יעודד...". "השבח של משה" הוא המסגרת לתהילים קמו המפורט, שהתפילה שוב מקצרת, עם זה שהיא מוסיפה "סומך נופלים" מתוך קמה (יד), מן הסתם מפני ש"זוקף כפופים" נזכר בשני המזמורים.

⁶ רי"ן אפשטיין בספרו מבראות לספרות אמוראים (מאגנס, ירושלים תשכ"ג, עמ' 306) הציג סוגיה זו כדוגמא מובהקת להבאת סוגיית ירושלמי בבבלי: "זהו ממש ציטט מתלמודה של ארץ-ישראל, ואע"פ כן ישנם שינויים ביניהם".

הרב יואל בן-נון

ירושלמי מגילה	בבלי יומא (בשם חכמי מערבא – ארץ-ישראל)
”... ויברך עזרא את ה' הא-הים הגדול” (נחמיה ח 1), במאי גידלו? – ר' גידל אמר: בשם המפורש.	”ויברך עזרא את ה' הא-הים הגדול”, מאי גדול?... במערבא מתנו הכי – רב גידל אמר: גדול, שגידלו בשם המפורש.
רב מתנה אמר: בכרכה גידלו.	ורב מתנא אמר: האל הגדול, הגבור והנורא. (= כלומר, בברכת התפילה). והא דרב מתנא מסייע לדרכי יהושע בן לוי,
ירושלמי מגילה	בבלי יומא (בשם חכמי מערבא – ארץ-ישראל)
ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: למה נקראו אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו את הגדולה ליושנה.	דאמר ר' יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו עטרה ליושנה.
אמר ר' פנחס: משה התקין מטבע של תפילה: ”הא' הגדול הגבור והנורא” (דברים י יז).	אתא משה אמר: ”הא' הגדול, הגבור והנורא”.
ירמיה אמר (לב יח): ”הא' הגדול הגבור – ולא אמר נורא. ולמה הוא גבור? לזה נאה להיקרות גבור, שהוא רואה חורבן ביתו ושותק... ולמה לא אמר נורא? אין נורא אלא בית המקדש, דכתיב: ”נורא א'-הים ממקדשיך” (תהילים סח לו). (= כלומר, והמקדש עומד להיחרב).	אתא ירמיה ואמר, נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו?! לא אמר נורא!
דניאל אמר (ט ד) ”הא' הגדול והנורא”. ולמה לא אמר גבור? בניו מסורין בקולרין, איכן היא גבורתו?! ולמה הוא אמר נורא? לזה נאה להיקרות נורא, בנוראות שעשה עמנו בכבשן האש.	אתא דניאל אמר, נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו?! לא אמר גבור.
וכיון, שעמדו אנשי כנסת הגדולה, ⁷ החזירו את הגדולה ליושנה: ”ועתה א'-הינו הא' הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד, אל ימעט לפניך (את כל התלאה אשר מצאתנו...)	אתו אינהו (= אנשי כנסת הגדולה) ⁸ ואמרו, אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו, שאלמלא מוראו של הקב”ה, היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות?!
ובשר ודם יש בו כח ליתן קצבה בדברים הללו?	ורבנן (= ירמיה ודניאל), היכי עברי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה?
אמר ר' יצחק בר לעזר: יודעין הן הנביאים שאלוהן אמיתי ואינן מחניפים לו”.	אמר ר' יצחק בר' אלעזר: מתוך שידועין הן בהקב”ה שאמיתי הוא לפיכך לא כוזבו בו.

7 גם כאן מפורש, ש”אנשי כנסת הגדולה” כפי חז”ל הם חותמי האמנה בנחמיה (ט-י).
8 בכתב-יד מינכן 6 (על פי המילון ההיסטורי) שינויים קלים בסדר המילים ללא הבדל משמעות.
בסוף הקטע, בפראפרזה, ”לא נשתייר משנאיהן של ישראל שריד ופליט”.

השוואת סוגיות התלמודים

- במסגרת המשותף לירושלמי ולבבלי אפשר להצביע בפרט, על חמישה דברים:
1. רב גידל אמר, שעזרא בירך בשם המפורש, במעמד קריאת התורה בראש השנה, שהתקיים ברחוב (=ברחבה) אשר לפני שער המים (נחמיה ח א), כלומר, מחוץ למקדש עצמו. (על פי סוגיית הבבלי שם, מדובר ב"הוראת שעה"). זהו המעמד שקדם לחתימת האמנה.
 2. רב מתנה על פי פרשנות הבבלי⁹ אמר, שכאן, בתפילת האמנה, החלה התקנה לברך את ה' בשבח קבוע, ור' פנחס בירושלמי קורא לשבח הזה – "מטבע של תפילה" שהתקין משה. על פי עיקרון זה, נתקנה תפילת העמידה שבידינו, על-ידי אנשי כנסת הגדולה.
 3. לתפילה הנבואית – ירמיהו ודניאל – לא היה מטבע קבוע. הנביאים מזכירים את לשונו של משה, אבל אינם שומרים על קביעותה, מאחר שתפילתם מתאימה למצב האומה, בזמן הנתון שבו הם מתפללים. אם אי אפשר לומר על ה' שבח של "נורא" – מפני ש"הוא רואה חורבן ביתו ושותק", והרי המקדש הוא שנקרא "נורא", מפני שהוא מבטא את מוראו של הקב"ה בעולם – אז אין אומרים נורא! אם אי אפשר לומר על ה' שבח של "גבור" מפני – שבני ישראל, "בניו", נמסרים לעבדות ולחרפה – אז אין אומרים גבור!¹⁰
 4. התפילה הנבואית אין בה חנופה ואין בה כזב. היא נובעת מדעתם של נביאים, שאינם צריכים לחזק אמונה רופפת, אלא יוצאים מנקודת מוצא של וודאות גמורה בידיעת ה', ולפיכך יכולים להתפלל רק בכנות – באמת וביושר.
 5. לעומת זה, אנשי כנסת הגדולה, קבעו "מטבע של תפילה, על פי משה", והמטבע הזה תקף לכל המצבים שבעולם. גם במצבי השפל החמורים ביותר, תמיד אפשר להסביר כל ביטוי של שבח לקב"ה – אם מפני ש"מתגבר על יצרו" וכובש אותו, או אפילו בכך, שמאפשר לרשעים להחריב את היכלו, ונותן להם הצלחה מפוארת בעולם, לעשרות ואף למאות שנים (בבל / רומא) – ואם בכך, שעושה ניסים (=נוראות) לצדיקים, ומאפשר את קיום האומה ואת הישרדותה באסונות הגלות. תפילה זו אמנם איננה אמת טהורה, על פי התפישה הנבואית, ויש בה אולי גם מידה מסוימת של חנופה ושל כזב, אך יש בה גדולה בכך שהיא "החזירה עטרה ליושנה". התפישה של החזרת עטרה ליושנה היא תפישה של שימור – שימור של תורת משה, של תפילת משה ושל הלכות משה
- 9 מכיוון שהסוגיה כולה מקבילה כל-כך, מותר להניח ש"בברכה גידלו" בדברי רב מתנה בירושלמי מתפרש היטב על ידי הבבלי, בהתאמה לדברי ר' פנחס בירושלמי, ועל כך אומר ר' יהושע בן לוי (בשני התלמודים), שאנשי כנסת הגדולה החזירו את הגדולה/עטרה ליושנה. קשה לראות פרשנות אחרת בדברי רב מתנה בירושלמי.
- 10 התפילה הנבואית עלולה להגיע גם לכלל דממה, תפילה של שתיקה, כמו "קול דממה דקה", בזמן של הסתר פנים גמור, כמו למשל, בזמן השואה.

בלי שום שינוי, תפישה זו עיצבה בימי הבית השני את ההשקפה הדתית, והיא אשר שמרה גם את התפילה בישראל מפני שקיעה גמורה ואבדן עם גניזת הנבואה. אלמלא המטבע הקבוע של שבח הקב"ה בתפילה, על פי משה, אולי לא היתה בידינו תפילה כלל, ולא רק מתוך אי ידיעת הלשון, כפי שהסביר הרמב"ם (פ"א מהלכות תפילה ה"ד) – אלא מפני שמצב הרוח של יהודים בגלות, בעבודות ובחרפה, לא היה מאפשר להם להתפלל "תפילה נבואית", כשם שהוא גרם להיעלמות הנבואה עצמה, (כדברי הרמב"ם עצמו במקום אחר: מורה הנבוכים, ח"ב סוף פרק לו). הדרך היחידה לשמר את התפילה בישראל, עם סילוק הנבואה, היתה ליצור "מטבע קבוע על פי משה". זו היא גדולתם של אנשי כנסת הגדולה, שהחלו בתהליך זה (ראה בבלי ברכות לג ע"א, ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג, ד ע"ד, בבלי מגילה יז ע"ב - יח ע"א).¹¹

ההבדלים הבולטים בין הירושלמי והבבלי (באותה מסורת עצמה!) , חשובים אף הם: א. הבבלי מחדד ומחריף את הטחת הדברים הקשה של הנביאים ("איה נוראותיו?!"), אינו מסביר את השבחים שהנביאים (בכל זאת) מזכירים בתפילה, ומקשה עליהם כאילו היו "רבנן", העוקרים "תקנת משה". הירושלמי מציג את עמדתם בצורה מאוזנת, ומסביר גם את השבחים, שהנביאים מזכירים. ב. הבבלי מייחס את כל ההסברים "החיוביים", למה לומר 'בכל זאת' שבח של "נורא" או של "גבור" לאנשי כנסת הגדולה (ירושלמי: "לזה נאה להיקרות גיבור שהוא רואה חורבן ביתו ושותק", לעומת הבבלי: "זו היא גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן אך אפים לרשעים"), בעוד שבירושלמי הסברים אלה מיוחסים לנביאים. אנשי כנסת הגדולה על פי הירושלמי החזירו לא את העטרה, כי אם את "הגדולה" ליושנה, בכך ש"החזירו" ושמרו על המסגרת השלימה של שלושת השבחים, כי אין ה"גדולה" שלימה בלי הזכרת "הגבור והנורא". הבבלי מעטר יותר את אנשי הכנסת הגדולה.

ג. התמיהה על הנביאים בירושלמי איננה תמיהה הלכתית נגד הפגיעה בתקנת משה. מותר לנביאים להתפלל באופן חופשי, גם שלא כמצוה (אם אינו עוקר אותה), ובוודאי שלא כתקנה (בבלי יבמות צ ע"ב, בבלי סנהדרין צ ע"א, ירושלמי סוף סנהדרין ועוד). התמיהה היא על עצם יכולתם של נביאים – שלמרות הכל הם בשר ודם – להגדיר במדויק, איזה שבח של הקב"ה אפשר לומר, ואיזה אי אפשר לומר, בכל מצב ובכל שעה, על פי מצבו של עם ישראל – "ובשר ודם יש בו כח ליתן קצבה בדברים הללו"!

11 על פי זה ברור, שכמה עקרונות של תפילה ובפרט בפתחת השבח, נקבעו על ידי "אנשי כנסת הגדולה" בעוד נוסח התפילה שבידינו נקבע ביבנה. מן הסתם הנוסח עבר לגולים רבים, ו"שכחום וחזרו וסדרום" – וראה בבלי ברכות כח ע"ב - כט ע"א, בבלי מגילה יז ע"ב - יח ע"א.

ראשית תפילת הקבע

ד. והתשובה – מתוך אמת פנימית של ידיעת ה' פשוטה וברורה, אפשר לדעת גם מה נכון לומר בתפילה בכל שעה, ומה לא נכון לומר. זהו יתרונה הגדול של "תפילת הנביאים", על "תפילת הקבע הדתית" של "אנשי כנסת הגדולה". בזה התשובה מתאימה לשאלת הירושלמי – האם יש כח בבשר ודם "ליתן קצבה בדברים הללו"?! – יותר מאשר לשאלה של הבבלי (איך עשו כך ועקרו תקנה שתיתן משה?!).

מלבד דברי משה בתוכחתו בתוך קריאת שמע המורחבת (שהסברנו לעיל), מזכירה הסוגיה שלוש תפילות מגובשות:¹² תפילת ירמיהו ערב החורבן, לאחר קניית השדה מאת חנמאל בן דודו; תפילת דניאל, שהתחנן להבין את הקץ, לקראת מלאת שבעים שנה לחורבן ירושלים בידי הכשדים, "בשנת אחת לדריוש בן אחשוורוש"; ותפילת חותמי האמנה ביום עשרים וארבעה לחדש השביעי (לאחר המעמד ההמוני של קריאת התורה בראש השנה, ולאחר החגים כולם) בימי עזרא. כדי להבין במדויק, צריך לקרוא את שלוש התפילות האלה מתחילתן עד סופן, ולדייק בהן, כי הסוגיה מתייחסת להקשר כולו.

תפילת ירמיהו (ירמיהו לב טז-כה):

- "ואתפלל אל-ה', אחרי תתי את-ספר המקנה אל-כרוך בן-נריה לאמר:
- א. שבח הבריהא אהה אד' הוי'! הנה אתה עשית את-השמים ואת-הארץ בכחך הגדול ובזרעך הנטויה לא-יפלא ממך כל-דבר.
- ב. חסד ה' והשגחתו על אבות ובנים ועל כל בני אדם עשה חסד לאלפים ומשלם עון אבות אל-חיק בניהם אחריהם, האל הגדול הגבור ה' צבאות שמו. גדל העצה ורב העלילה, אשר-עניך פקחות על-כל-דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו.
- ג. נפלאות יציאת מצרים וגבורותיה אשר-שמת אתות ומפתים בארץ-מצרים עד-היום הזה ובישראל ובאדם, ותעשה-לך שם כיום הזה. ותצא את-עמך את-ישראל מארץ מצרים באתות ובמופתים וביד חזקה ובאזרוע נטויה ובמורא גדול.
- ד. מתן הארץ הטובה ותתן להם את-הארץ הזאת אשר-נשבעת לאבותם לתת להם, ארץ זבת חלב ודבש.
- ה. עזיבת התורה ודרך ה' ויבאו וירשו אתה ולא-שמעו בקולך ובתורתך לא-הלכו, את כל-אשר צויתת להם לעשות לא עשו, ותקרא אתם את כל-הרעה הזאת.

12 תפילות וקריאות מגובשות, שיש להן מבנה היסטורי, מבריאת העולם או מיציאת מצרים, אנו מוצאים בתפילות משה על ישראל בחטא העגל, ובחטא התיירים המרגלים (שמות לב יא-יג; במדבר יד יט-ט), בספר דברים בסיום קריאת-שמע המורחבת (י ד עד יא יב); וכמובן בפרשת "ארמי אבד אבי" (דברים כו ה-טו), ובשירת האזינו (דברים לב). כמו כן בסוף יהושע (כד ב-טו), בהמלכת מלך על ידי שמואל (שמואל-א יב), בתפילת שלמה (מלכים-א ח), בישעיהו סג ז עד סוף סד, ובמזמורי תהילים רבים, למשל, עד, עז, עז, עט, פ, פא, פט, קד, קה, קו, קיד בתוך מזמורי ההלל, קלה, קלו, חלק מהם מתאר את החורבן. וכמובן, המזמור המורכב על בסיס שני מזמורי תהילים, קה וצו, אשר נאמר לפני הארון, על פי דברי-הימים-א טז (ראה להלן), וזכה לעמוד בראש פסוקי דזמרא בסידורינו.

הרב יואל בן-נון

1. התפילה נגד הפורענות הנה הסללות באו העיר ללכדה והעיר נתנה ביד הכשדים הנלחמים עליה מפני החרב והרעב והדבר, ואשר דברת היה, והנך ראה. ואתה אמרת אלי אד' הוי' קנה-לך השדה בכסף והעד עדים – והעיר נתנה ביד הכשדים...!?"

התפילה הזאת היא זעקה ("אהה אד' הוי'") ומחאה נגד השליחות של קניית השדה כנבואת נחמה לעתיד, בשעה ש"העיר ניתנה ביד הכשדים" – בלשון התלמוד הבבלי כאשר "נכרים מקרקרין בהיכלו", ובלשון הירושלמי בשעה "שהוא רואה חורבן ביתו ושותק", לשון שאיננה אלא המשך מתבקש לזעקת ירמיהו: "ואשר דברת היה והנך ראה" – ושותק!?

מבנה התפילה

פתיחת זעקה ("אהה") אופיינית לירמיהו (למשל ד י), צמודה לשם ה', אך היא אינה מתייחסת לגוף התפילה כי אם לסופה – "והעיר נתנה ביד הכשדים". שם ה' – אדנות עם שם הוי', כמו אצל אברהם בזעקתו על כך שהוא הולך ערירי, ואין לו דבר מכל הבטחות ה' (בראשית טו). בהמשך שם מופיעה האימה, החשיכה הגדולה של הגלות.

א. שבח הבריאה מופיע יחד עם השבח של יציאת מצרים, "בכחך הגדול ובזרעך הנטויה". בחירת האבות והברית עמם אינן נזכרות.

ב. מידות הרחמים ופקידת עוון אבות, לקוחות מתפילות משה (שמות לד, במדבר יד) ומעשרת הדיברות.

שבחי ההשגחה – "על כל דרכי בני אדם", והגמול – "לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו", ולפקוד "עון אבות אל-חיק בניהם אחריהם". ג-ד-ה. פירוט תולדות האומה, מיציאת מצרים והנחלת הארץ, עד סף החורבן, והחטאים שגרמו לו.

ו. והעיקר: הזעקה והמחאה, שמשלימים את קריאת "אהה" הפותחת המתייחסת לזעקה שבסוף, ולא לשבח ההיסטורי: "אהה אד' ה'... הנה הסללות...".

תפילה מופלאה זו של ירמיהו מבטאת אם כן, את כל מרחבי הבריאה, ההשגחה, יציאת מצרים והנחלת הארץ, ולבסוף את השבר הגדול של התגשמות הנבואות הקשות וחורבן ירושלים הצפוי, הנראה לעין. כאן בא לשיאו המתח בין הנבואה של ירמיהו לבין התפילה שלו, וההתנגשות ביניהן היא בלתי נמנעת. סוגיית הבבלי מסכמת בתמצית ומנסחת שבר נורא זה בזעקה: "נכרים מקרקרין בהיכלו – איה נוראותיו"!?

הירושלמי אומר בעדינות רומזת, שחבויה בה הזעקה הגדולה: "לזה נאה להיקרות גיבור, שהוא רואה ("והנך ראה"), חורבן ביתו ושותק. ולמה לא אמר נורא? – אין נורא אלא בית המקדש... (העומד להיחרב).

ראשית תפילת הקבע

אנו רואים, אם כן, שהתפילה הנבואית בשלהי בית ראשון מתחילה להראות סימני גיבוש על פי עקרונות ברורים, אף שהנוסח איננו אחיד, וגמישותו תואמת את מצב הדור.

תפילות בית שני

תפילת דניאל (דניאל ט א-יט):

"בשנת אחת לדריוש בן-אחשוורוש מזרע מדי אשר המלך על מלכות כשדים. בשנת אחת למלכו אני דניאל בינתי בספרים מספר השנים אשר היה דבר-ה' אלי-ירמיה הנביא למלאות לחרבות ירושלם שבעים שנה. ואתנה את-פני אל-אד' הא-הים לבקש תפלה ותחנונים בצום ושק ואפר. ואתפללה לה' א-הי ואתודה ואמרה:

אנא אד' הא' הגדול והנורא שמר הברית והחסד לאהביו ולשמרי מצותיו.

א. שבח ה' לברו

חטאנו ועוינו הרשענו ומרדנו, וסוד ממצותך וממשפטיך. ולא שמענו אל-עבדיך הנביאים אשר דברו בשמך אל-מלכינו שרינו ואבתינו, ואל כל-עם הארץ. לך אד' הצדקה ולנו בשת הפנים כיום הזה, לאיש יהודה ולישבי ירושלם ולכל-ישראל הקרבים והרחקים בכל-הארצות אשר הִדחתם שם, במעלם אשר מעל-בך. ה' לנו בשת הפנים, למלכינו לשרינו ולאבתינו, אשר חטאנו לך. לאד' אלהינו הרחמים והסלחות כי מרדנו בו, ולא שמענו בקול ה' אלהינו ללכת בתולתיו, אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים.

ב. הוודוי על החטא
ההיסטורי וצידוק הדין

וכל-ישראל עברו את-תורתך, וסוד לבלתי שמוע בקלך, ותתך עלינו האלה והשבעה אשר כתובה בתורת משה עבד-הא-הים, כי חטאנו לו. ויקם את-דברו אשר-דבר עלינו, ועל שפטינו אשר שפטונו, להביא עלינו רעה גדלה אשר לא-נעשתה תחת כל-השמים, כאשר נעשתה בירושלם. כאשר כתוב בתורת משה, את כל-הרעה הזאת באה עלינו ולא-חלינו את-פני ה' א-הינו לשוב מעוננו ולהשכיל באמתך. וישקד ה' על-הרעה ויביאה עלינו, כי-צדיק ה' א-הינו על- כל-מעשיו אשר עשה, ולא שמענו בקולו.

ועתה אד' א-הינו אשר הוצאת את-עמך מארץ מצרים ביד חזקה, ותעש-לך שם כיום הזה, חטאנו רשענו. אד', ככל-צדקתך ישב-נא אפך וחמתך מעירך ירושלם הר-קדשך, כי בחטאינו ובעונות אבתינו ירושלם ועמך לחרפה לכל-סיבתינו.

ג. התפילה על מצב הדור

ועתה שמע א-הינו אל-תפלת עבדך ואל-תחנוניו, והאר פניך על- מקדשך השמם למען אד'. הטה א-הי אונך ושמע, פקח עיניך וראה שממתינו והעיר אשר-נקרא שמך עליה, כי לא על-צדקתינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך, כי על-רחמיך הרבים. אד' שמעה, אד' סלחה, אד' הקשיבה ועשה אל-תאחר, למענך א-הי, כי-שמך נקרא על-עירך ועל-עמך".

הרב יואל בן-נון

תפילת דניאל הפוכה לזו של ירמיהו – במקום זעקה בא וידוי; במקום מחאה, כניעה, צידוק הדין ותחנונים. הא' הוא "נורא" והוא "גדול" – אבל 'גבורה' אין. והנה אנו מוצאים תופעה דומה בתפילת נחמיה,¹³ גם היא תפילת תחנונים והכנעת ראש, שאין בה גבורה. כאן אנו רואים, שאכן השבח הוא מדוייק ואינו מקרי, שכן בדניאל ובנחמיה מופיע אותו השבח – "הגדול והנורא" – ("הגבור" חסר). המשותף לשתי התפילות הוא תודעת החרפה והשפלות של ירושלים והעבדות של העם (נחמיה א):

תפילת נחמיה

דברי נחמיה בן-חכליה: ויהי בחדש-כסלו שנת עשרים ואני הייתי בשושן הבירה. ויבא חנני אחד מאחי, הוא ואנשים מיהודה, ואשאלם על-היהודים הפליטה אשר-נשאר מן-השבי, ועל-ירושלם. ויאמרו לי: הנשארים אשר-נשאר מן-השבי שם במדינה ברעה גדלה ובחרפה, וחומת ירושלם מפרצת ושעריה נצתו באש. ויהי כשמעי את-הדברים האלה ישבתי ואבכה ואתאבלה ימים, ואהי צם ומתפלל לפני א'-הי השמים. נְאֻמְר:

אנא ה' א'-הי השמים הא' הגדול והנורא שמר הברית וחסד לאהביו ולשמרי מצותיו.¹⁴

א. שבח ה' לברו

תהי נא אזנך-קשבת ועיניך פתוחות לשמע אל-תפלת עבדך, אשר אנכי מתפלל לפניך היום ולילה על בני-ישראל עבדיך – ומתודה על-חטאות בני-ישראל, אשר חטאנו לך, ואני ובית-אבי חטאנו. חבל חבלנו לך, ולא-שמרנו את-המצות ואת-החקים ואת-המשפטים אשר צוית את-משה עבדך.

(הקדמת בקשה

(לפני הוידוי)

ב. הוידוי על החטא

ההיסטורי וקיום

דבר ה'

על פי התורה¹⁵

זכר-נא את-הדבר אשר צוית את-משה עבדך לאמר: [אם]¹⁶ אתם תמעלו, אני אפיץ אתכם בעמים. ושבתם אלי ושמרתם מצותי ועשיתם אתם – אם-יהיה נדחכם בקצה השמים, משם אקבצם, והביאתים אל-המקום אשר בחרתי לשכן את-שמי שם.

והם עבדיך ועמך, אשר פדית בכחך הגדול וכידך החזקה.¹⁷

13 מעניין, שהסוגיה לא הזכירה את תפילת נחמיה, אף על פי שיש בה אותה תופעה בדיוק – אכן, במקומות רבים המדרשים מבליעים פסוקים נוספים-פשוטים, שמתקשרים לרעיון הכללי, כאילו הם דברים מובנים וידועים לדרשן. הלומדים מדרש, כמובן אינם יודעים על כך דבר, שהרי אינם בקיאים במקרא כמו הדרשן.

14 מעניין החילוף של נחמיה את שם אדנות שבפתח תפילת דניאל, בנוסחה: "ה' א'-הי השמים". חוץ מחילוף זה, פתיחת השבח זהה בשתי התפילות.

15 דניאל מזכיר בוידוי התפילה גם את הנביאים, שלא שמעו בקול ה', "ללכת בתורותיו אשר נתן לפנינו ביד עבדיו הנביאים". נחמיה, לעומתו, מזכיר רק את אזהרת התורה, ואת הגלות על פי התורה (בספר דברים!).

16 על דרך "מקרא-קצר"!

17 יציאת מצרים נרמזת, או מוזכרת בקיצור, בהדגשת היד החזקה.

ראשית תפילת הקבע

ג. התפילה למען עבדיך אנה אד' תהי נא אזנך-קשבת אל-תפלת עבדך, ואל-תפלת עבדיך
ועמך החפצים ליראה את-שמך, והצליחה-נא לעבדך היום, ותנהו לרחמים
לפני האיש הזה

ואני הייתי משקה למלך.

גם בתפילת דניאל וגם בתפילת נחמיה יש זיקה מפורשת ל"מטבע התפילה של משה", שהרי "הא' הגדול והנורא" מופיע יחד עם "שמר הברית והחסד", (על פי הזיקה בין דברים ז ט-י, לבין דברים י יז), וכך נמצא גם בתפילת האמנה (נחמיה ט לב). הזיקה היא גם לספר דברים בכללו, ובפרט לתיאור הגלות והגאולה בפרק ד ובתחילת פרק ל. "שמר הברית והחסד" מופיע גם בתפילת שלמה, בשבח הפותח (מלכים-א ח כג), אבל שם ה' מופיע שם כא'-הי ישראל, השולט בשמים ובארץ: "ה' א'-הי ישראל אין-כמוך א'-הים בשמים ממעל ועל-הארץ מתחת, שמר הברית והחסד לעבדיך ההלכים לפניך בכל-לבם".

בשתי התפילות האלה נעלם כמעט לגמרי התיאור הדתי וההיסטורי של בריאת העולם, יציאת מצרים והנחלת הארץ, ונעלם גם החורבן. לעומת זה יש תיאור עצוב וקשה של חרפת ירושלים וחרפת העם בהווה. במקום תיאור היסטורי בא וידוי על החטא ההיסטורי (שלנו ושל אבותינו), ותפילת בקשה ותחנון על הצלחה במשימה (נחמיה), או על הישועה בכלל (דניאל).

לעומת זה, בתפילתם של אנשי האמנה אנו חוזרים למבנה השלם של תפילה נבואית-היסטורית¹⁸ (כך בדברים י יב ואילך, ב"מטבע של משה", וכך בירמיהו לב יז ואילך, כדלעיל). תפילה זו פותחת בבריאת העולם, ממשיכה בבחירת האבות, (החסרה בתפילת ירמיהו), מפרטת את כל תולדות ישראל מיציאת מצרים "עד היום הזה", מדגישה את חטאי העם, את עונשי החורבן, והעבדות, עם צידוק הדין, ומובילה לקבלת התורה מרצון, למרות המצב הקשה. אין פלא, שגם השבח של משה בתורה: "הא' הגדול הגבור והנורא" חוזר לביטוי המלא, יחד עם קבלת התורה מרצון, בכל מצב.

תפילת האמנה, נחמיה פרק ט

וביום עשרים וארבעה לחדש הזה, נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם. ויבדלו זרע ישראל מכל בני נכר, ויעמדו ויתודו על חטאתיהם ועונות אבותיהם. ויקומו על עמדם ויקראו בספר תורת ה' א'-היהם רבעית היום, ורבעית מתנודים ומשתחווים לה' א'-היהם. ויקם על מעלה הלויים: ישוע ובני קדמיאל שבניה בני שרביה בני קנני ויעקו בקול גדול אל ה' א'-היהם. ויאמרו הלויים, ישוע וקדמיאל בני חשבניה שרביה הודיה שבניה פתחיה

18 יש במבנה השלם עקרונות קבועים, אם כי הנוסח משתנה. אפשר למצוא גם במזמורי תהילים, ראה תהילים קג, קד, קה, קו – והשווה ביניהם – ובפרט ראה תהילים קלה-קלו. כך מתאר את התפילה המקראית גם מ' גרינברג, Biblical Prose Prayer, 1983, מעמ' 44 ואילך.

הרב יואל בן-נון

- פתיחת "ברכו" קומו ברכו את ה' א'-היכם מן העולם עד העולם, ויברכו שם כבודך, ומרומם על כל ברכה ותהלה.
- א. שבח ה' לבדו ושבח הבריאה
- אתה הוא ה' לבדך, [אתך] אתה עשית את השמים שמי השמים וכל צבאם, הארץ וכל אשר עליה, הימים וכל אשר בהם, ואתה מחיה את כלם, וצבא השמים לך משתחוים.
- ב. שבח הבחירה באברהם והברית
- אתה הוא ה' הא'-הים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים ושמת שמו אברהם.¹⁹ ומצאת את לבבו נאמן לפניך, וכורות עמו הברית לתת את ארץ הכנעני החתי האמרי והפרזי והיבוסני והגרגשי לתת לזרעו, ותקם את דבריך כי צדיק אתה.
- ג. קיום הברית ביציאת מצרים
- ותרא את עני אבתינו במצרים ואת זעקתם שמעת על ים סוף. ותתן אותם ומפתים בפרעה ובכל עבדיו ובכל עם ארצו, כי ידעת כי הזידו עליהם, ותעש לך שם כהיום הזה. והים בקעת לפניהם ויעברו בתוך הים ביבשה, ואת רדפיהם השלכת במצולת כמו אבן במים עזים.
- ד. הנהגת העם במדבר ומתן תורה ומצוות
- ובעמוד ענן הנחיתם יומם ובעמוד אש לילה, להאיר להם את הדרך אשר ילכו בה.
- ה. המן והארץ
- ועל הר סיני ירדת ודבר עמהם משמים ונתת להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצוות טובים. ואת שבת קדשך הודעת להם ומצוות וחקים ותורה צוית להם, ביד משה עבדך.
- ו. חטאי אבותינו ומידות הרחמים
- ולחם משמים נתתה להם לרעבם, ומים מסלע הוצאת להם לצמאם, ותאמר להם לבוא לרשת את הארץ, אשר נשאת את ידך לתת להם. והם ואבתינו הזידו ויקשו את ערפם, ולא שמעו אל מצותיך. וימאנו לשמע ולא זכרו נפלאותיך אשר עשית עמהם, ויקשו את ערפם ויתנו ראש לשוב לעבדתם במרים, ואתה א'-וה סליחות חנון ורחום אך אפים רוב [וחסד] חסד ולא עזבתם – אף כי עשו להם עגל מסכה ויאמרו זה א'-היך אשר העלך ממצרים, ויעשו נאצות גדולות – ואתה ברחמיך הרבים לא עזבתם במדבר, את עמוד הענן לא סר (= לא הסיר) מעליהם ביומם להנחתם בהדרך, ואת עמוד האש בלילה להאיר להם ואת הדרך אשר ילכו בה. ורוחך הטובה נתת להשכילם, ומנך לא מנעת מפיהם ומים נתתה להם לצמאם. וארבעים שנה כלכלתם במדבר לא חסרו, שלמתיהם לא בלו ורגליהם לא בצקו.
- ז. נפלאות ה' עם ישראל במדבר – למרות חטאיהם
- ח. ירושת הארץ הטובה
- נתתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאָה, ויירשו את ארץ סיחון ואת²⁰ ארץ מלך חשבון, ואת ארץ עוג מלך הבשן. ובניהם הרבית כלכבי השמים, ותביאם אל הארץ אשר אמרת לאבתיהם לבוא לרשת. ויבאו הבנים ויירשו את הארץ ותכנע לפניהם את יבבי הארץ הכנענים ונתתם בידם ואת מלכיהם ואת עממי הארץ לעשות בהם כרצונם. וילכדו ערים בצורת ואדמה שמנה, ויירשו בתים מלאים כל טוב, ברות חצובים כרמים וזיתים ועץ מאכל לרב, ויאכלו וישבעו וישמינו ויתעדנו בטובך הגדול.
- 19 בשבח האבות מופיע אברהם לבדו, בלי יצחק ויעקב, וקיום הברית לאברהם מוביל הישר ליציאת מצרים.
- 20 ו"ו ביאור – ארץ סיחון שהיא ארץ מלך חשבון.

ראשית תפילת הקבע

וַיִּמְרוּ וַיִּמְרְדוּ כִּי וַיִּשְׁלַכּוּ אֶת תּוֹרַתְךָ אַחֲרַי גַּם, וְאֵת נְבִיאֶיךָ הֲרִגוּ
אֲשֶׁר הָעִידוּ בְּכִסֵּיבְךָ אֵלַיךְ, וַיַּעֲשׂוּ נְאֻצּוֹת גְּדוּלוֹת. וַתִּתְּנֵם בְּיַד
צָרִיחַם וַיִּצְרְרוּ לָהֶם, וּבַעַת צָרְתֶם יִצְעֲקוּ אֵלַיךְ, וְאַתָּה מִשְׁמַיִם תִּשְׁמַע,
וְכִרְחַמֶיךָ הֲרַבִּים תִּתֵּן לָהֶם מוֹשִׁיעִים וַיִּוֹשִׁיעֶם מִיַּד צָרִיחָם.

וְכִנּוּחַ לָהֶם יִשׁוּבוּ לַעֲשׂוֹת רַע לִפְנֵיךְ, וְתַעֲזֹבֵם בְּיַד אִיבִיחָם וַיִּרְדּוּ בָהֶם,
וַיִּשׁוּבוּ וַיִּזְעַקוּךָ – וְאַתָּה מִשְׁמַיִם תִּשְׁמַע וְתִצְלַם כְּרַחֲמֶיךָ רַבּוֹת
עֲתִים. וַתִּעַד בָּהֶם לְהַשִּׁיבֵם אֶל תּוֹרַתְךָ – וְהִמָּה הִזִּידוּ וְלֹא שָׁמְעוּ
לְמִצְוֹתֶיךָ וּבְמִשְׁפָּטֶיךָ חָטְאוּ בָּם, אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אָדָם וְחַיָּה בָהֶם, וַיִּתְּנוּ
כַּתֵּף סוֹרֵרָה וְעִרְפָּם הִקְשׂוּ וְלֹא שָׁמְעוּ – וְתִמְשַׁךְ עֲלֵיהֶם שָׁנִים רַבּוֹת,
וַתִּעַד בָּם בְּרוּחֶךָ בִּיד נְבִיאֶיךָ וְלֹא הִאֲזִינוּ וַתִּתְּנֵם בְּיַד עַמֵּי הָאָרֶץ.

וּבְרַחֲמֶיךָ הֲרַבִּים לֹא עֲשִׂיתָם פְּלָה וְלֹא עֲזַבְתָּם, כִּי א' חָנוּן וְרַחוּם אַתָּה.

וְעַתָּה א'-הֵינּוּ הָא' הַגְּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא שׁוֹמֵר הַבְּרִית וְהַחֹסֵד,²¹ אֲלֵ
יִמְעַט לִפְנֵיךְ אֶת כָּל הַתְּלָאָה אֲשֶׁר מִצְּאָאֲתָנוּ לְמַלְכֵינוּ לְשִׁרְיָנוּ וּלְכַהֲנֵינוּ
וּלְנְבִיאֵינוּ וְלְאַבְתֵּינוּ וְלְכָל עַמְךָ, מִיְמֵי מַלְכֵי אֲשׁוּר עַד הַיּוֹם הַזֶּה. וְאַתָּה
צַדִּיק עַל כָּל הַבָּא עֲלֵינוּ, כִּי אִמַּת עֲשִׂיתָ וְאַנְחָנוּ הִרְשַׁעְנוּ – וְאֵת
מַלְכֵינוּ שִׁרְיָנוּ כַּהֲנֵינוּ וְאַבְתֵּינוּ לֹא עָשׂוּ תּוֹרַתְךָ, וְלֹא הִקְשִׁיבוּ אֶל
מִצְוֹתֶיךָ וְלַעֲדוּתֶיךָ אֲשֶׁר הָעִידָתָ בָּהֶם. וְהֵם בְּמַלְכוּתָם וּבְטוֹבְךָ הֲרַב
אֲשֶׁר נָתַתָּ לָהֶם, וּבְאָרֶץ הָרַחֲבָה וְהַשְּׂמֵנָה אֲשֶׁר נָתַתָּ לִפְנֵיהֶם לֹא
עֲבָדוּךָ, וְלֹא שָׁבוּ מִמַּעַלְלֵיהֶם הִרְעִים.

הִנֵּה אֲנַחְנוּ הַיּוֹם עֲבָדִים, וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתָּה לְאַבְתֵּינוּ לְאָכַל אֶת פְּרִיָּהּ
וְאֵת טוֹבָהּ הִנֵּה אֲנַחְנוּ עֲבָדִים עֲלֵיהָ. וְתִבּוֹאָתָה מֵרַבָּה לְמַלְכִים אֲשֶׁר
נָתַתָּה עֲלֵינוּ בְּחַטֹּאוֹתֵינוּ, וְעַל גּוֹיֹתֵינוּ מְשָׁלִים וּבִבְהִמְתָּנוּ כְּרַצּוֹנָם,
וּבְצָרָה גְּדוּלָה אֲנַחְנוּ.

וּבְכָל זֹאת אֲנַחְנוּ כְּרֵתִים אֲמָנָה וְכַתְּבִים, וְעַל הַחֲתוּם: שִׁרְיָנוּ לְוַיְנֵינוּ
כַּהֲנֵינוּ. וְעַל הַחֲתוּמִים... (83/85 שְׁמוֹת), ...וּבָאִים בְּאֶלֶּה וּבְשִׁבְעָה
לְלַכַּת בְּתוֹרַת הָא'-הֵינּוּ אֲשֶׁר נָתַנָּה בְּיַד מֹשֶׁה עֶבֶד הָא'-הֵינּוּ, וְלִשְׁמוֹר
וְלַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מִצְוֹת ה' אֲדִנֵּינוּ, וּמִשְׁפָּטֵינוּ וְחֻקֵּינוּ.

ט. הפגיעה בתורה
ובדברי הנביאים

י. הצלות וישועות
והמשך המרי

יא. רחמי ה' – שלא
לכלות את ישראל,
גם בחורבן

יב. התפילה על הדור עם
הווידוי על עוונשים ועל
עוון אבותם – על
החטא
ההיסטורי וצידוק הדין

מצב הדור

התחייבות האמנה

21 שם ה' בפתח פסקת התפילה כאן: "א-הינו" – בתפילת נחמיה: "ה' א'-הי השמים" –
ובתפילת דניאל: "אד", וראה לעיל. השמטת "אהביו ושמרי מצותיו" ברורה על רקע התיאור,
לפיו לא שמרו מצוותיו, ואף על פי כן הם מתפללים עליהם, ולכן אינם מזכירים שבה, שסותר
את תפילתם.

ראוי לציין, כי יש בתפילה זו של אנשי כנסת הגדולה, אחרי הכרזת "ברכו" (באחד מניסוחיה המקראיים),²² שתיים-עשרה פסקאות (כעין ברכות קדומות), והתפילה עצמה על הדור היא הפסקה השתיים-עשרה.²³

מכל אלה עולה תמונה חשובה ביותר: כבר בימי המקרא, ובפרט בשלהי התקופה, אנו מוצאים תפילות, שערוכות במטבע חצי קבוע – הן אינן זהות בנוסח, אך קרובות בעקרונות היסוד, בסדר ההיסטורי של הכרזות האמונה, ובמטבעות לשון משותפים. הסדר ההיסטורי איננו מחייב לחלוטין, אבל הוא מחייב למחצה – שבח בריאת העולם, בחירת האבות²⁴ וישועת ישראל, יציאת מצרים וגאולת ישראל, ההליכה במדבר והנחלת הארץ – אלה חוזרים ומופיעים בניסוחים שונים, ובדילוגים שונים, לפי הצורך והעניין. לפיכך, עלינו לקבוע כי, בין התפילה הנבואית (או המקראית) הספונטנית, החופשית לחלוטין, ובין תפילת חז"ל המנוסחת כתפילת קבע, כפי שהוסדרה²⁵ על-ידי שמעון הפקולי לפני רבן גמליאל "על הסדר", ביבנה²⁶ – יש לפנינו סוג שלישי, שתפס את מקומו ההיסטורי מאז שלהי התקופה המקראית ועד ימי יבנה, והוא בעל אופי מורכב, כתופעת ביניים, בין התפילה הספונטנית, החופשית לגמרי,²⁷ ובין תפילת הקבע של חז"ל. לכאן שייכים רבים ממזמורי התפילה

22 השווה תהילים סוף מא, סוף עב, סוף פט וסוף קו וגם סוף קג; שיר המעלות האחרון תהילים קלד, וגם סוף קלה; דברי-הימים טז לה-לו; דברי-הימים-א כט כ; וראה הדיון דלהלן.

23 דווקא בקומראן באוסף תפילות אחיד, שאיננו כיתתי, אנו מוצאים המשך די ברור למטבע ולרעיונות של תפילת נחמיה. זהו אוסף תפילות, שמסודרות לימי השבוע, כשלכל יום תפילה משלו ("דברי המאורות", D.J.D VII (4Q506) 4Q504, על "דברי המאורות" נכתבו מחקרים מקיפים של א' חזון וגם של R.A. Werline, Penitential Prayer in Second Temple Judaism, The Development of a Religious Institution, Scholars Press, Atlanta Georgia 1998, pp. 53-86. וראה ניתוחה של א' חזון לעניין הזכרונות ההיסטוריים והקשרים עם תפילת אנשי האמנה בנחמיה ט:

Revue De Qumran, 15 (1991), 4Q Dib. Ham. Liturgy or Literature, pp. 447-456)

24 בתהילים קה מופיעים שלושת האבות וגם יוסף עד משה ואהרן ויציאת מצרים ברצף מלא. לעומת זאת, בדברי-הימים טז מופיע הפרק על האבות מתהילים קה בלי יוסף, משה ואהרן – ועובר משם להכרזת מלכות ה' בשיר חדש, על פי תהילים צו, וראה להלן.

25 הדברים האלה קרובים לגישתו הבסיסית של י' היינמן ז"ל בספרו הקלאסי, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מאגנס, ירושלים תשכ"ו, פרק א, פרק ג ופרק ה. לעומתו ניצבת גישתו הרדיקלית של ע' פליישר, ששמעון הפקולי וחבורתו בהנהגת רבן גמליאל, יצרו את התפילה יש מאין, ביבנה: 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ נט (תש"ן), עמ' 397-441.

26 ברור מנוסחאות הגניזה, שגם בתפילת רבן גמליאל על פי סידורו של שמעון הפקולי, עוד היה מרחב חופשי גדול למדי בנוסח הברכות, ומטבע הנוסח נקבע כצורתו השלימה רק בימי הגאונים, עם ההבדלים שעוד נותרו עד היום בין העדות השונות.

27 למשל, תהילים קב – "תפלה לעני כי יעטף" – היא חופשית וספונטנית לגמרי. ואילו תהילים קג הסמוך, יש בו תפילה מגובשת, במידה רבה. על תהילים קב באמת סמך רבי אליעזר את שיטתו, לפיה "ישאל אדם צרכיו ואחר כך יתפלל" (בבלי עבודה-זרה ז ע"ב - ח ע"א), וזה תואם להצעתנו, שלרבי אליעזר היתה "תפילת קבע" הקדומה רק של שבח ולא של בקשות,

ראשית תפילת הקבע

הליטורגיים שבתהילים ודומיהם, מזמורי התפילה ההיסטוריים והתפילות המקראיות שהבאנו לעיל. יש בהם חופש מוחלט של ניסוח בצד שמירה על עקרונות יסוד של מטבעות לשון ומטבעות אמוניים-היסטוריים, שחוזרים על עצמם, בשינויים המתחייבים מן ההקשר. להלן נראה שיש גם ציבור מתפלל, וגם מעין שליחי ציבור בתפילות שבמקרא (וראה הערה 37, להלן).

כיוון שתפילת האמנה (היא היא תפילת אנשי הכנסת הגדולה) היא השלימה והמקיפה ביותר מבחינת הסדר האמוני-היסטורי, יש לראות בה את "המטבע" שחז"ל (=ר' יוחנן ותלמידיו) התכוונו אליו, בדברם על אנשי כנסת הגדולה, שהיו הראשונים לקבוע מטבע של תפילה: "אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפילות, קדושות והבדלות" (בבלי ברכות לג ע"א ועוד). על קביעה זו שואלת סוגיית הבבלי (מגילה יח ע"א) – "וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תיקנו תפילה על הסדר – שמעון הפקולי מאי הסדיר? – שכחום וחזרו וסדרום". לעניות דעתי, "שכחום" אין פירושו שכחת הנוסח אלא שכחת עקרונות הסדר,²⁸ על מה אפשר לדלג ומתי, ועל אלו מטבעות, בפרט של שבח, יש לשמור תמיד. כעין זה מצאנו בסוגיית הבבלי בברכות (לא ע"א): "שכן מצינו בנביאים הראשונים, שסיימו דבריהם בדברי שבח".

תפילות מקראיות

לא נעסוק כאן בתפילת שלמה (מלכים-א ח), שדורשת דיון נפרד ומקיף,²⁹ אך נדגים את הדבר בשתי דוגמאות בעלות חשיבות בהתפתחות התפילה:

הלל הגדול – תהילים קלו

א. פתיחת שבח אוניברסלית	הודו לה' פי טוב,	פי לעולם חסדו:
	הודו לאלהי האלהים,	פי לעולם חסדו:
	הודו לאדני האדנים,	פי לעולם חסדו:
ב. שבח הבריא	לעשה נפלאות גדולות לבדו,	פי לעולם חסדו:
	לעשה השמים בתבונה,	פי לעולם חסדו:
	לרקע הארץ על המים,	פי לעולם חסדו:
	לעשה אורים גדלים,	פי לעולם חסדו:

ולכן לא היתה תפילת קבע בימי חול, ראה להלן, הערה 45. גם יוסף בן-מתתיהו מעיד עדות דומה (נגד אפיון, מאמר ב, כג).

28 למשל, האם חייבים להזכיר את האבות? האם חובה להזכיר את כל האבות, או די באברהם? השמטת יוסף, משה ואהרן התפילה שבדבריי-הימים-א טז מוכיחה, שראו חובה בהזכרת שלושת האבות, אבל בתפילת אנשי הכנסת הגדולה (נחמיה ט) נזכר רק אברהם ובריתו. בנוסח של יבנה נזכרו שלושת האבות במטבע של משה, ובחתימה רק "מגן אברהם".

29 על כל פנים, תפילת שלמה מוכיחה, שבית ראשון לא היה "מקדש דממה", והיו בו תפילות – במלכים-א ח התפילה חשובה הרבה יותר מן הקרבנות. חלק מנוסחאות התפילה שהזכרנו לעיל, בפרט בנחמיה, מבוסס על תפילת שלמה.

המזמור הנספח לבן-סירא (נא)

הודו לה' כי טוב,	כי לעולם חסדו:
הודו לאל התשכחות,	כי לעולם חסדו:
הודו לשומר ישראל,	כי לעולם חסדו:
הודו ליוצר הכל,	כי לעולם חסדו:
הודו לגואל ישראל,	כי לעולם חסדו:
הודו למקבץ נדחי ישראל,	כי לעולם חסדו:
הודו לבונה עירו ומקדשו,	כי לעולם חסדו:
הודו למצמיח קרן לבית דוד,	כי לעולם חסדו:
הודו לבוחר בכני צדוק לכהן,	כי לעולם חסדו:
הודו למגן אברהם,	כי לעולם חסדו:
הודו לצור יצחק,	כי לעולם חסדו:
הודו לאביר יעקב,	כי לעולם חסדו:
הודו לבוחר בציון,	כי לעולם חסדו:
הודו למלך מלכי המלכים,	כי לעולם חסדו:
וְיָרֵם קֶרֶן לְעַמּוֹ	תְּהַלֵּה לְכָל חַסִּידָיו
לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל עִם קְרוֹבוֹ	הַלְלִיָּהּ:

נראה, שכבר בימי בית שני התגבשו "מטבעות" של תפילה³² לא בנוסח קבוע, אלא על פי עקרונות קבועים – "מטבע" של יציאת מצרים (שמקורו עוד בתפילות בית ראשון שבתהילים), לעומת "מטבע" של אבות – "מטבע" של יציאת מצרים מסיים

32 כתלמיד של י' היינמן בתולדות התפילה אני מוצא במאמרו של ע' פליישר על תפילות הקבע – תרביץ נט (תש"ן), עמ' 339-441 (וראה לעיל הערה 25) – תפישה א-היסטורית, שמוחירה חלל ריק בלתי סביר בין התפילות המקראיות האחרונות, ובין תפילת הקבע של יבנה. באותה תקופה, בקומראן, אנו מוצאים יצירה עניפה של תפילת קבע, ששאבה מן המקרא, ומעקרונות הודאה וברכה חז"ליים גם יחד. לא היתה זו רק יצירה כיתתית, באשר בקומראן נמצאו יצירות רבות שאינן פרי הפילוג הכיתתי, ואחת מהן היא "דברי המאורות", שנזכרו לעיל. כדברים האלה שמעתי גם מא' חזון, ראה מאמרה ב-D.S.D. I, 1994. כך גם נראה מתוך הדמיון המובהק בין ברכות האור והחושך בבוקר ובערב, בתפילות קומראן – "מחזור הברכות" – חז"ל, וראה מ' ווינפלד, תרביץ מה (1976), ובפרט א' חזון, מקומראן עד קהיר (כמו ב"דברי המאורות", ראה הערה 23 לעיל), וב' ניצן, תפילת קומראן ושירתה, ירושלים תשנ"ז. נראה בעיני בלתי סביר לבנות תיאוריה על העדר עדויות מאוצר התפילות הירושלמיות של בית שני, שרובן המכריע אבד. יש לזכור כי הספריה של קומראן שרדה אך ורק בזכות תנאי האקלים המדבריים. העדר עדויות מספיקות מימי בית שני איננו מוכיח דבר. יתכן מאוד גם, שהיו תפילות מגובשות בעל-פה, שלא נכתבו בשום ספר, כשם שהיו משניות רבות כאלה (תודתי לר' לנגר על הערה זו).

הספרות הנוצרית, שהתנגדה בחריפות לתפילות קבע מנוסחות, וראתה בהן שגיאה חמורה של 'היהדות הפרושית', איננה יכולה להיחשב כמשיחה לפי תומה, דווקא בעניין זה. הדברים עולים מקריאת מאמרו של ע' פליישר, תרביץ נט (תש"ן) הנזכר לעיל – פליישר הרגיש בבעיה, ובכל זאת הוא רואה בריבוי התיאורים של דרשות בית הכנסת בלי תפילה, עדות מבוססת. דעתי שונה בהחלט.

(בהכרח?) ב"שפלנו" (תהילים קלו כג) בהווה (של שלהי בית ראשון וראשית בית שני), ו"מטבע" של האבות מסיים (כמתבקש?) בגאולה העתידה. ברכת "אבות" על פי ה"מטבע" של "בן-סירא" קרובות יותר לתפילת חז"ל, גם מצד זה, שחז"ל לא רצו לקבל את הרעיון של תפילה מיוחדת ושונה לכל יום. יש לציין, שבתפילת המעמדות הקדומה מימי בית שני על פי המשנה, אנו מוצאים קריאת התורה של פרשת הבריאה לכל יום (משנה תענית פ"ד) – אך לא תפילה שונה לכל יום. לעומת זאת, "שיר של יום" חוזר אל הרעיון של תפילה שונה לכל יום, שמצאנו ב"דברי המאורות" לעיל, אבל במזמור מתהילים ולא בתפילה, שחברה בימי בית שני.

נראה לי, שהתפתחו כאן כמה אפיקים שונים של "מטבע" התפילה הקדום – האפיק הלא-כיתתי שנמצא בקומראן ("דברי המאורות"), ניסה לשמר את האופי המקראי-ההיסטורי שניכר במיוחד בתפילת נחמיה, והאפיק של "בן-סירא", מקביל לתפילת חז"ל על פי "מטבע" של אבות. על פי השערה זו אפשר לומר, שהביטוי של חז"ל "שכחום וחזרו ויסודום" רומז להתפתחות בכמה כיוונים, ואולי גם למחלוקות כבדות משקל בסוף ימי הבית השני, על 'מטבע' התפילה.

תפילה מקראית מגובשת

דוגמא שנייה של התפתחות התפילות על פי "מטבעות" קבועים למחצה, אנו יכולים לראות בתפילה שלפני הארון (דברי-הימים-א טז), המשקפת, לדעתי, תפילת קבע מתפילות המקדש. התפילה הזאת מבוססת בחלקה הראשון על תהילים קה, ובחלקה השני על תהילים צו. תהילים קה הוא תפילה היסטורית דומה למתכונת של תפילת אנשי הכנסת הגדולה (נחמיה ט), ואף מקיפה ממנה בקטע של האבות (נזכרים בה גם יצחק ויעקב, וגם יוסף), אך מסיימת בשבח הנחלת הארץ, בלי פירוט כל המשברים, החטאים והווידוי, שבאו אחר-כך. והנה התפילה שלפני הארון שומרת על "מטבע" האבות עד יעקב ושם מפסיקה ועוברת להמנון מלכות ה' שבתהילים צו (בשינויים קלים). ברור, שיש כאן מאמץ לשמור על העיקרון של מבוא היסטורי ובו שבח נפלאות ה' בעולם והבחירה באבות, ולצרף אחריו אחד משירי ההמלכה המובהקים, שפתיחתו דומה מאד לזו של תהילים קה – קריאה להודות ולהודיע נפלאות ה' בעמים. הצירוף הזה מכוון לתפילת קבע לפני הארון, שנחשבת על-ידי כותב דברי-הימים כה עתיקה עד שהוא מציג אותה כדוגמא³³ למזמורי דוד המלך ואסף המשורר: "ויתן [דוד] לפני ארון ה' מן הלויים משרתים, ולהזכיר ולהודות ולהלל לה' א'-הי ישראל... ובניהו ויחזיאל הכהנים בחצצרות תמיד לפני ארון ברית הא'-הים..." (דברי-הימים-א טז ד-ז).

33 אין הוא אומר בפירוש שאמרו תפילה זו לפני הארון, אלא שהתפילה מובאת כדוגמא לתפילות התמיד, שלפני הארון.

מזמורי שיר והודיה ← תפילה מגובשת

דברי-הימים א טז, ח-כב

- (ח) הודו לה' קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותיו:
 (ט) שירו לו זמרו לו שיהו בכל נפלאותיו:
 (י) התהללו בשם קדשו ישמח לב מבקשי ה':
 (יא) דרשו ה' ועזו בקשו פניו תמיד:
 (יב) זכרו נפלאותיו אשר עשה מפתיו ומשפטי פיהו:
 (יג) זרע ישראל עבדו בני יעקב בחיריו:
 (יד) הוא ה' אלהינו בכל הארץ משפטי:
 (טו) זכרו לעולם בריתו דבר צנה לאלף דור:
 (טז) אשר פרת את אברהם ושבעתו ליצחק:
 (יז) ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם:
 (יח) לאמר לך אמתן ארץ כנען חבל נחלתכם:
 (יט) בהיותם מתי מספר כמעט וגרים בה:
 (כ) ויתהלכו מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר:
 (כא) לא הניח לאיש לעשקם ויוכח עליהם מלכים:
 (כב) אל תגעו במשיחי ובנביאי אל תרעו:

תהילים קה

- (א) הודו לה' קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותיו:
 (ב) שירו לו זמרו לו שיהו בכל נפלאותיו:
 (ג) התהללו בשם קדשו ישמח לב מבקשי ה':
 (ד) דרשו ה' ועזו בקשו פניו תמיד:
 (ה) זכרו נפלאותיו אשר עשה מפתיו ומשפטי פיו:
 (ו) זרע אברהם עבדו בני יעקב בחיריו:
 (ז) הוא ה' אלהינו בכל הארץ משפטי:
 (ח) זכרו לעולם בריתו דבר צנה לאלף דור:
 (ט) אשר פרת את אברהם ושבעתו ליצחק:
 (י) ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם:
 (יא) לאמר לך אמתן את ארץ כנען חבל נחלתכם:
 (יב) בהיותם מתי מספר כמעט וגרים בה:
 (יג) ויתהלכו מגוי אל גוי מממלכה אל עם אחר:
 (יד) לא הניח אדם לעשקם ויוכח עליהם מלכים:
 (טו) אל תגעו במשיחי ולנביאי אל תרעו:
 (טז) ויקרא רעב על הארץ כל מטה לחם שָׁבַר: (יז)
 שלח לפניהם איש לעבד נמכר יוסף: (יח) ענו בכבל
 רגל ברזל באה נפשו: (יט) עד עת בא דברו אמרת
 ה' צרפתהו: (כ) שלח מלך ויתירהו משל עמים
 ויפתחהו: (כא) שמו אדון לביתו ומשל בכל קנינו:
 (כב) לאסר שריו בנפשו וזקניו יחכם: (כג) ויבא
 ישראל מצרים ויעקב גר בארץ חם: (כד) ויפּר את
 עמו מאד ויעצמהו מצריו: (כה) הפך לבם לשנא
 עמו להתנפל בעבדיו: (כו) שלח משה עבדו אהרן
 אשר בחר בו: (כז) שמו כם דברי אתותיו ומפתים
 בארץ חם: (כח) שלח חושף ויחשוף ולא מרו את
 דבריו דברו: (כט) הפך את מימיהם לדם וימת את
 דגתם: (ל) שרץ ארצם צפרדעים בחדרי מלכיהם:
 (לא) אמר ויבא ערב כנים בכל גבולם: (לב) נתן
 גשמייהם בַּרד אש להבות בארצם: (לג) ויך גפנם
 ויתאנתם וישבר עץ גבולם: (לד) אמר ויבא ארבה
 וילק ואין מספר: (לה) ויאכל כל עשב בארצם
 ויאכל פרי אדמתם: (לו) ויך כל בכור בארצם
 ראשית לכל אונם: (לז) ויוציאם בכסף וזהב ואין
 בשבטיו כושל: (לח) שמח מצרים בצאתם כי נפל
 פחדם עליהם: (לט) פרש ענן למסך ואש להאיר
 לילה: (מ) שאל ויבא שלו ולחם שמים ישביעם:
 (מא) פתח צור ויזובו מים הלכו בציות נהר: (מב) כי
 זכר את דבר קדשו את אברהם עבדו: (מג) ויוציא
 עמו בששון ברנה את בחיריו: (מד) ויתן להם
 ארצות גוים ועמל לאמים יירשו: (מה) בעבור
 ישמרו חקיו ותורתיו יצרו הללויה:

דברי-הימים-א טז, כב-לד

(כג) שירו לה' כל הארץ
 בשירו מיום אל יום ישועתו:
 (כד) ספרו בגוים את כבודו בכל העמים
 נפלאותיו:³⁴
 (כה) כי גדול ה' ומהלל מאד ונורא הוא על כל
 אלהים:
 (כו) כי כל אלהי העמים אילים וה' שמים
 עשה: (כז) הוד והדר לפניו עז וחדנה במקמו:
 (כח) הבו לה' משפחות עמים הבו לה' כבוד
 ועז: (כט) הבו לה' כבוד שמו שאו מנחה ובאו
 לפניו השתחוו לה' בהדרת קדש:
 (ל) חילו מלפניו כל הארץ אף תפון תבל כל
 תמוט:
 (לא) ישמחו השמים ותגל הארץ ויאמרו בגוים
 ה' מלך: (לב) ירעם הים ומלואו יעליץ השדה
 וכל אשר בו: (לג) אז ירננו עצי היער מלפני ה'
 כי בא לשפוט את הארץ:
 (לד) הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו:

תהילים צו

(א) שירו לה' שיר חדש שירו לה' כל הארץ:
 (ב) שירו לה' ברכו שמו בשירו מיום ליום
 ישועתו:
 (ג) ספרו בגוים כבודו בכל העמים נפלאותיו:
 (ד) כי גדול ה' ומהלל מאד נורא הוא על כל
 אלהים:
 (ה) כי כל אלהי העמים אילים וה' שמים עשה:
 (ו) הוד והדר לפניו עז ותפארת במקדשו:
 (ז) הבו לה' משפחות עמים הבו לה' כבוד ועז:
 (ח) הבו לה' כבוד שמו שאו מנחה ובאו
 לחצרותיו:
 (ט) השתחוו לה' בהדרת קדש חילו מפניו כל
 הארץ:
 (י) אמרו בגוים ה' מלך אף תפון תבל כל תמוט
 ידן עמים במישרים:
 (יא) ישמחו השמים ותגל הארץ ירעם הים
 ומלאו:
 (יב) יעלו שדי וכל אשר בו אז ירננו כל עצי יער:
 (יג) לפני ה' כי בא לשפוט הארץ ישפט
 תבל בצדק ועמים באמונתו:

דברי-הימים-א טז, לה-מג

(לה) ויאמרו הושיענו אלהי ישענו וקבצנו
 והצילנו מן הגוים להדות לשם קדשך
 להשתבח בתהלתך: (לו) ברוך ה' אלהי ישראל
 מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן והלל
 לה':
 (לז) ויעזב שם לפני ארון ברית ה' לאסף ולאחיו
 לשרת לפני הארון תמיד לדבר יום ביומו: (לח)
 ועבד אדם ואחיהם ששים ושמונה ועבד אדם בן
 ידיתון וחסה לשערים: (לט) ואת צדוק הכהן
 ואחיו הכהנים לפני משכן ה' בבמה אשר
 בגבעון: (מ) להעלות עלות לה' על מזבח העלה
 תמיד לבקר ולערב ולכל הכתוב בתורת ה' אשר
 צוה על ישראל: (מא) ועמם הימן וידותון
 וישאר הברורים אשר נקבו בשמות להדות לה' כי
 לעולם חסדו: (מב) ועמם הימן וידותון
 חצרות ומצלתים למשמיעים וכלי שיר
 האלהים ובני ידותון לשער: (מג) ויילכו כל
 העם איש לביתו ויסב דויד לברך את ביתו:

תהילים קו, מז-מח

(מז) הושיענו ה' אלהינו וקבצנו מן הגוים
 להדות לשם קדשך להשתבח בתהלתך:
 (מח) ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד
 העולם ויאמר כל העם אמן הללויה:

34 שים לב לדמיון הרב בין שתי הפתיחות של תהילים קה וצו, ובתפילה שבדברי-הימים-א טז ח-ט מול כג-כד.

חתימות בברכה

הסיום של התפילה המקראית הזאת עוד יותר חשוב, שכן ממנו הוכחה, שתפילה זו נאמרה בקביעות לפני ציבור של מתפללים, ככל הנראה בעיני, במקדש. ברור, שסיום המזמור עצמו הוא בפסוקים לג-לד: "... אז ירננו עצי היער מלפני ה' כי בא לשפוט את הארץ – הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו", כסיומם של תהילים קיח וקלו. והנה בחיתום שאחריו אנו מוצאים טופס של ברכה מקראית ממש, שנאמרת על-ידי העם, כלומר, על-ידי הנוכחים והמתפללים לפני הארון, והיא דומה ל"מטבע" ברכות החיתום, שאנו מוצאים בתהילים, בסופי הספרים, וגם בסופי מזמורים (בפרט, המקבילה שבסוף תהילים קו, שם רק חסרה ההוראה למברכים – "ואמרו"–).

מתכונת זו של מזמורי תפילה, שבסופם ברכה מגובשת, ברכה שיש בה "ברוך ה'" או "ברכו", יש בה "העולם" בצורות שונות, ותגובת העם היא "אמן והלל לה'", היא כמובן התשתית למכלול הברכות של חז"ל, שעיקרן תמיד בחתימה. במתכונת זו אנו מוצאים גם את חתימות הספרים בתהילים (סוף מא, סוף עב, סוף פט וסוף קו), מה שמעיד על קדמות המנהג לברך ברכה ב"מטבע" די קבוע, בסוף קריאתם של מזמורי תהילים (כמו בסוף הקריאה בתורה או בנביא. לכאן שייכות הברכות של הכהן הגדול ביום הכיפורים (משנה יומא פ"ז), ושל המלך במעמד הקהל (משנה סוטה פ"ז). בדיוק באותו "מטבע" כתוב לפנינו "שיר המעלות" האחרון, כברכה בסוף שירי המעלות כולם:³⁵

שִׁיר הַמַּעֲלוֹת הִנֵּה פָּרְכוּ אֶת ה' כָּל עַבְדֵי ה' הַעֲמִידִים בְּבֵית ה' בְּלִילוֹת. שְׂאוּ יִדְכֶם קִנְיָשׁ וּבְרָכוּ אֶת ה'. יְבָרְכֶךָ ה' מִצִּיּוֹן עֲשֵׂה שָׁמַיִם וָאָרֶץ. (תהילים קלד).

זוהי עדות בעלת חשיבות מכרעת, מכמה סיבות:

- (1) מדובר בעדות מקראית.
 - (2) זו אינה עדות בסופי ספרים אלא בסוף שרשרת מזמורים.
 - (3) עדות זו מזכירה בפירוש את "עבדי ה' העמדים בבית ה' בלילות", כלומר את ציבור המתפללים במקדש, המצפים לתחילת העבודה, בהשכמה.
 - (4) העדות מרמזת אולי גם על נשיאת כפיים לברכת העם ("יברכך ה' מציון") אחרי הברכה לה'.
 - (5) עדות זו דומה לתפילות שבדברי-הימים-א, בפרט בחיתום תפילת דוד בסוף דרכו (כט כ): "ויאמר דויד לכל הקהל – ברכו נא את-ה' א'-היכם, ויברכו כל-הקהל לה' א'-הי אבתיהם..."
- בתפילתם של אנשי הכנסת הגדולה (נחמיה ט) מופיעה הברכה בפתחה, בצורת "ברכו... מן העולם ועד העולם" – לעומת תפילות דברי-הימים ותהילים, שם

35 "כי שם צוה ה' את הברכה – חיים עד העולם" (קלג ג) הוא סיום יפה וחגיגי לשירי המעלות. לפיכך שיר המעלות האחרון איננו אלא ברכת החיתום, כלשונו.

הברכה תמיד בחיתום. הדבר מעיד על גמישות ב"מטבעות" הקבועים למחצה, כך, שאפשר היה לפתוח בברכה וגם לסיים, לפי הצורך והעניין.³⁶ אמנם, נראה בעיני, שהסיום בנחמיה היה בחתימת האמנה, ולפיכך הועברה הברכה לפתיחה. על חשיבותה יוצאת הדופן של הברכה החותמת יעידו סופי הספרים בתהילים, סוף שירי המעלות (קלד) ו-קלו, ושתי תפילות בדברי-הימים-א, התפילה שלפני הארון ותפילת דוד; בשמונה (!) תפילות מקראיות אלו – הברכה חותמת בסוף.

על כל אלה סמכו חכמים בצדק, את קביעתם, ש"כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים – ברוך ה' א-הי ישראל מן העולם..." (משנה ברכות סוף פ"ט, בבלי תענית טז ע"ב, ועוד). אין זה אלא פירוש חז"לי למסורת מימי בית שני שהיתה מעוגנת בברכות החתימה בתהילים ובדברי-הימים, ובמקביל בברכת הפתיחה של אנשי הכנסת הגדולה (נחמיה ט), וזו לשונם כברייתא שבבבלי תענית:

"אבל במקדש היו אומרים – ברוך ה' א-הי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך גואל ישראל – ולא היו עונין אחריו אמן. וכל כך למה? לפי שאין עונין 'אמן' במקדש. ומנין שאין עונין אמן במקדש? שנאמר (נחמיה ט ה): 'קומו ברכו את ה' א-היכם מן העולם ועד העולם, ויברכו שם כבודך, ומרומם על כל ברכה ותהלה' – על כל ברכה וברכה תן לו תהלה" (תענית טז ע"ב).

לעניות דעתי, פירוש הדבר, שאין די ב"אמן" במקדש, כלומר – אין עונין [רק] אמן במקדש – כי תגובת העם העומדים בעזרה, במקדש, צריכה לכלול גם "תהלה", כמו "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", שהרי מצאנו בתפילה שלפני הארון – "ויאמרו כל העם"³⁷ אמן והלל לה" (דברי-הימים-א טז לו) – "אמן" מבטא רק הסכמה, הזדהות וחיזוק, ואילו הלל מבטא שבח נוסף (כמו: "כי לעולם חסדו", שגם הוא היה משמש במקדש כתגובת העם).

* * *

הסידור של יבנה

מה הסדיר שמעון הפקולי ביבנה, ומה היה לפניו? מעולם לא טענו חז"ל, שרבן גמליאל תיקן יש מאין את סדר התפילה והנחיל אותו לישראל כעבודת ה' שבחובת הקבע. אפשר לטעון, שרצו להיתלות בסמכויות קדומות כדי שיקבלו זאת חכמי ישראל ובעקבותיהם המוני העם. אולם גדולי התנאים, שנאבקו נגד רבן גמליאל על תפילת ערבית ("רשות או חובה?"), ועל

36 גם זאת שמעתי מא' חזון, ראה עבודת הדוקטורט שלה, על "דברי המאורות", פרק ד, ובספרה של ב' ניצן, תפילת קומראן ושירתה, ירושלים תשנ"ז, פרקים א-ב.

37 ראה י' בלידשטיין, 'שליח ציבור: תפקידו, תולדותיו, בתוך: י' תבורי (עורך), מקומראן לקהיר – מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' נט-סא.

ראשית תפילת הקבע

שמונה-עשרה או "מעין שמונה-עשרה", ואף על עצם תפילת הקבע, לא היו מתפתים לתכסיס שכזה, והיינו שומעים מהם תגובה ראויה.

על פי תפישת חז"ל את התפתחות תפילת הקבע נקבעו העקרונות היסודיים על-ידי אנשי הכנסת הגדולה (וכבר אמרנו, שאין פירושו של דבר נוסח קבוע), ואילו "שמעון הפקולי הסדיר שמונה-עשרה ברכות על הסדר, לפני רבן גמליאל ביבנה". פירושו מתבקש מתוכו: שמעון הפקולי קיבץ וסידר ביחד את קובצי הברכות העיקריות, שהיו נהוגות בימי הבית השני, במקומות שונים, והפכם לסדר ברכות אחד. ייתכן בהחלט, שהיו גם פסוקים בברכות הקדומות והמסדר קיצר והשמיט מהברכות את הפסוקים, שהיו חלק בלתי נפרד מהתפילה הקדומה. אנו מוצאים אותם בברכות התעניות, ובברכות קדושת היום של שבתות וחגים, וכמובן במלכויות, זכרונות ושופרות של יום הזיכרון בראש השנה. הפסוקים נותרו רק בקדושת השם ובברכת כהנים, שכל אחת מהן חותמת סדר ברכות חשוב (ג' ראשונות וג' אחרונות, שנחשבות בהלכה ליחידה שלימה אחת, עד היום). "ברכת כהנים" כוללת, כמובן, את פסוקי נשיאת כפיים יחד עם ברכת שים שלום, שקשורה בה מכל וכל, ממש כמו פסוקי הקדושה וברכת "אתה קדוש".

יש גם לשער שבתחילה היה סדר "תפילת אבות" מכוון לשלושת האבות, בשלוש ברכות: מגן אברהם – המקיים שבועתו ליצחק – קדוש יעקב/ישראל, ובתהליך מסוים, כנראה בתוך ויכוחים עמוקים על תחיית המתים, ועל משמעות הקדושה, התגבשו ג' ראשונות שלנו. על פי הדגם של המזמור, שנספח לכן-סירא (נא) יש גם להניח שסדר "תפילת אבות" הכיל גם את הברכות על קיבוץ נדחי ישראל, על ירושלים, ועל קרן דוד. מסתבר שחתימת הסדר היתה ב"שומע תפילה", שיש לה זיקה ברורה לתפילת האבות: "השב אשת האיש כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחייה" (בראשית כ ז).³⁸

ממקום אחר לגמרי בא וצמח לו סדר הבקשות/התפילות האישיות;³⁹ חונן הדעת – הרוצה בתשובה – המרבה סליחה – גאולה – רפואה – ברכה, שפע

38 ד' פלוסר ז"ל ('מקצת מעשי התורה' וברכת המינים, תרביץ סא (תשנ"ד), עמ' 333-374) טען בין היתר, שיש היגיון פנימי לסדר הברכות על שלוש הכיתות – ודווקא בימי הבית השני – הברכה על השבת המשפט (נגד הצדוקים-הירושלמים ששלטו במערכת המשפט בשלהי התקופה החשמונאית ובתקופה ההרודיאנית), הברכה על המינים באחד מנוסחיה המקוריים (נגד האיסיים/בייתוסים, שפרשו מן המקדש ומן העם), וברכת הצדיקים, החסידים והסופרים (המכונים "פרושים" בפי מתנגדיהם). הסדר הזה נכנס בתפילתנו, בין קיבוץ נדחי ישראל לבין בניין ירושלים, שקשורות זו בזו, על פי כל העדויות, הפסוקים – "בונה ירושלים ה'" – נדחי ישראל יכנס" (תהילים קמז ב) וההיגיון הפנימי.

39 החלוקה של ברכות העמידה האמצעיות בתוך "שמונה-עשרה" לשתי חטיבות – הבקשות האישיות (כולל גאולה), והבקשות הכלליות, מקובלת על רוב המעיינים והחוקרים על פי דברי ר"ד אבודרהם (עמ' קו), בשם ריב"א. ע' פליישר חולק גם על זה.

הרב יואל בן-נון

יכול ופרנסה. אפשר, שגם סדר זה נחתם ב"שומע תפילה" כמתבקש מעניינו, ואם זה נכון, אזי היו שבע ברכות גם בסדר הבקשות האישיות, וגם בסדר תפילת אבות (לפני הכנסת הברכות על/נגד הכיתות).

ברור, שסדר הבקשות האישיות התבסס מתחילה על תהילים קג, שאחרי פתיחת "ברכי נפשי" הכפולה מסדר שבעה שבחים לפני ה' על התפילות האישיות: תהילים קג, ג-ו:

הַסֵּלַח לְכָל־עֲוֹנוֹתַי	הֲרַפָּא לְכָל־תַּחֲלוּאֵיכִי:
הַגּוֹאֵל מִשַּׁחַת חַיִּיכִי	הַמַּעֲטָרְכִי חֶסֶד וְרַחֲמִים:
הַמְשַׁבֵּיעַ בְּטוֹב עֲדִיךָ	תַּתְּחַדֵּשׁ בְּנֶשֶׁךְ נְעוּרַיִכִי:
עֲשֵׂה צְדָקוֹת ה'	וּמְשַׁפְּטִים לְכָל־עַשְׂוֹקִים:

ששה שבחים מתהילים קג מופיעים בחמש ברכות מתוך סדר הבקשות האישיות שלנו: סולח – רופא – גואל (במובן האישי) – משביע – צדקות ומשפטים. להם נוספו – הדעת והתשובה.

אמנם בתפילה האישית, שמבוססת על תהילים קג אין "דעת ותשובה", אלא סולח – רופא – גואל – מעטר – משביע – עושה צדקות ומשפטים. אולם הרעיון של 'דעת דרכי ה' כדי לשוב בתשובה שלימה לפניו, ואז יסלח לכל עוון וחטא', יסודו לדעתי – בתפילת משה על ישראל אחרי חטא העגל, עת ביקש "הוֹדְעֵנִי נָא אֶת־דְּרָכְךָ וְאֶדְעֶךָ..." (שמות לג יג) – תפילה, שבעקבותיה גילה ה' למשה י"ג מידות הרחמים והסליחות. דפוס זה, המעוגן שוב במשה, קיבל ביטוי רחב בתהילים כה, והתגבש בתפילות רבות בימי בית שני.⁴⁰

ממשנת תמיד אנו למדים על סדר תפילות התמיד במקדש: ברכה אחת בתחילה – אולי ברכו, ואולי (גם) יוצר אור ובורא חושך, שהמקבילה שלה אולי נמצאת במחזור הברכות היומיות בקומראן (4 Q503), עשרת הדברים וקריאת שמע – אמת ויציב – עבודה – ברכת כהנים (שבע יחידות ביחד?).

מאמצי ענק הושקעו כדי לסתור את העדות החשובה הזאת על סדר ברכות קבוע במקדש, שיש בו גם קריאת שמע, ולדעתי גם תפילה.⁴¹ על אף כל הסברות לא מצאתי אף הוכחה לכך, ששלוש הברכות הן תוספת של עריכה מאוחרת. (עורך מאוחר בוודאי היה מייחס להן את הסדר המגובש האחרון של ג' אחרונות: עבודה – הודאה – ברכת כהנים, כמו במשנת ראש השנה (ד 1)).

40 מ' ויינפלד כבר הראה בעליל דגם תפילות זה, במאמרו 'הבקשות לדעת, תשובה וסליחה בתפילת שמונה-עשרה', תרכיץ מח (תשל"ט), עמ' 186-200. אולם נעלמה ממנו תפילת משה כבסיס לדגם זה.

41 ברכת עבודה על העבודה במקדש, וברכת כהנים בפסוקים ובברכה, בוודאי באו מן המקדש, שאם לא כן, מניין יכלו לבוא!?

סדר ברכות אחר, שכולם מודים בו,⁴² הוא סדר שמונה הברכות שנאמרו במקדש על-ידי כהן-גדול או על-ידי המלך, במעמד יום הכיפורים (משנה יומא ז א), ובמעמד הקהל (משנה סוטה ז, ז-ח): "על התורה – על העבודה – על ההודאה – על סליחת העוון/על הרגלים – על המקדש – על ישראל – על ירושלים – על הכהנים – על שאר התפילה". בפירוט יש תשע ברכות, ולכך הוצעו פתרונות שונים. לעניות דעתי, צריך להפריד את הראשונה, שחותמת את קריאת התורה, ואז יש לפנינו שוב שבע ברכות בלי ברכת התפילה, החותמת. אפשר גם, שהברכה על הכהנים כללה גם נשיאת כפיים של כהנים, ולפיכך היה גם בה מעין סיום (כמו בתהילים קלד וכמו אצלנו).

תפילת השבע קדמה לתפילת י"ח

גם סדר ברכות התעניות היה בקדמותו, במקדש, סדר של שבע ברכות ארוכות כפי שמעידה משנת תענית (פרק שני, וראה המקבילה בתוספתא), ולבסוף הוכנסו לתוך שמונה-עשרה, והפכו לכ"ד ברכות, כשברכת "גואל ישראל" מתלכדת עם זו שבי"ח. ברכות אלה, היו בהן פסוקים או מזמורי תפילה וזעקה – מזמורי הזעקה קכ, קכא, קל, וקב נאמרו בשלמותם – ובסיום פיוט קדום שחורז את כולן בנוסח עננו/מי שענה, חתימה, תקיעות וברכת כהנים. אי אפשר לפקפק בעדויות התנאים של סדר ברכות מיוחד זה, גם בגלל הוויכוח של החכמים יוצאי יבנה עם חכמי הגליל, אם מותר לערכו כצורתו הקדומה גם מחוץ למקדש. בלתי סביר לחלוטין, שהתפללו כ"ד ברכות בתעניות שבימי הבית, שהרי טרם נתקנו י"ח ברכות על הסדר.

מסתבר אם כן, שסדרי הברכות הקדומים היו של שלוש או של שבע ברכות, ולתבניות אלה יש היגיון עמוק ומושרש (ברכת המזון, ברכות הנישואין, ועוד). השלב הראשון של סדר תפילה מגובש, שיש בו גם "סדר אבות" וגם "סדר עבודה התמיד", היה לבטח תפילת שבע של שבתות וחגים, ואלה הסיבות לכך:

(1) רוב העם התאספו לעצרות חג, מקרא, דרשה ותפילה, עוד בימי בית ראשון, בשבתות, בראשי חודשים (מה שמעיד על קדמותן של עצרות אלה), ובחגים. היו גם סדרי תפילה בעצרות אלה כבר בימי בית ראשון, כפי שמעידים הנביאים, בפרט ישעיהו וגם מזמורי תהילים (למשל מב-מג). הצורך בתפילה מסודרת, שבה קוראים סדר ברכות והעם עונה אמן, היה גדול במיוחד בעצרות השבתות והחגים. כך היה גם בתעניות. "שבע ברכות" היו – בימי בית שני (כדלעיל) – גם בתעניות ציבור, אף כי היו אלה שבע ברכות שונות – שבע דתענית.

42 י' היינמן עסק בכל אלה בהרחבה בספרו על התפילה, עמ' 79-85. ע' פליישר וחוקרים אחרים מנסים לצמצם את חשיבות העדויות ואת משמעותם לענייננו. לדעתי, אי-אפשר להתעלם ממשקל הראיות הברורות מימי הבית, אלא שכולן נוגעות לשבתות וחגים ותעניות, ותפילת חול נזכרת רק במשנת תמיד, ורק במקדש.

2) תפילת השבע היא אורגנית, וזורמת בפשטות, לעומת תפילת י"ח, שהיא מורכבת באופן דחוק מסדרי ברכות שונים, שאינם אורגניים. יש קשר אורגני בין קדושת השם לבין קדושת היום, כפי שמעידה המשנה בסוף ראש השנה (ד 1). כמו כן, יש זיקה הדוקה ביותר בין קדושת היום לבין עבודה (רצה במנוחתנו – רצה בעבודתנו), גם לפי נוסחאות ארץ-ישראל מן הגניזה. לעומת זה, המעבר מג' ראשונות ל'חונן הדעת' הוא מעבר חד וכולט, ואף מאולץ. כך גם המעבר בין סדר הבקשות האישיות לבין הבקשות על קיבוץ נדחי ישראל עד בניין ירושלים וקרן דוד. ברור לגמרי, ש"שומע תפילה" הוא סיום של סדר תפילה שלם,⁴³ ולפיכך המעבר משם אל ברכת העבודה, גם הוא חד, בולט ומאולץ. לתופעה זו יש השלכות הלכתיות ברורות, אף כי הופיעו במאוחר, באשר אסור להוסיף בג' ראשונות ובג' אחרונות, מה שאין כן בברכות האמצעיות שמותר להוסיף בהן. לעניות דעתי, אי אפשר להסביר כל זאת מבלי להניח, שכבר בסוף ימי בית שני, היו תפילות השבע מגובשות, לשבתות ולחגים, ובצידן, שבע ברכות נוספות לתעניות וכן למצבים שונים ולהזדמנויות שונות.⁴⁴ התוספתא בסוף ראש השנה מוכיחה בעליל, שכבר בימי הבית היתה תפילת שבע, שכן בית שמאי רצו לקבוע שמונה ברכות, בחג שחל בשבת, ועשר בראש השנה שחל בשבת. בית הלל דבקו במבנה הקדום של שבע ברכות לתפילת שבת וחג.

43 בסיום כתיבת מאמרי זה, ואחרי חיפוש מרובה, מצאתי שטענות אלה הועלו (למיטב ידיעתי) רק על ידי ש' ספראי, אולם הוא סבר שבימי חול התפללו יחידים בימי הבית שתיים-עשרה ברכות – ברכת הדעת עד שומע תפילה, ואני סבור, שבימי הבית היו רק תפילות שבע. ראה מאמרו של ספראי על תפילות השבת והחגים בימי הבית, בשונה מתפילות החול: 'Gathering in the Synagogues on Festivals, Sabbaths and Weekdays', British Archaeological Research International Series, 499, Oxford 1989, pp. 7-15. פלוסר ז"ל הביא את דעתו (במאמרו הנ"ל בתרכיץ סא) וקיבל אותה.

44 ראייה חשובה להצעת, משיטת רבי אליעזר, שהתנגד לתפילת קבע בכל יום (על פי רוב הדעות בהבנת המשנה ברכות ד ג, מכילתא בשלח המובאת בבבלי ברכות לד ע"א), ורצה להשאיר תפילה חופשית כמשה רבינו, שלעיתים מאריך ולעיתים מקצר. אף על פי כן יש לו הבדלה בברכת הודאה – ראה בבלי ברכות כט ע"א – ופירוש הדבר, לעניות דעתי, שתפילות שבת וחג קבועות גם אצלו, ורק "חונן הדעת" אינו מכיר, ולפיכך מבדיל בהודאה. לכן נחלק רבי אליעזר על י"ח ברכות של חול, ומעולם לא שמענו שנחלק על שבע של שבת וחג, שהם צורך הציבור, ולא תפילת קבע מופרזת. היינמן – עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 79 – מביא את עמדת רבי אליעזר בהבדלה (בשם ר"ל גינצבורג), כראיה לכך, שרבי אליעזר כלל לא חלק על תפילת י"ח קבועה, אלא רק דרש שהנוסח יהיה חופשי, וגם רבן גמליאל, רבי יהושע ורבי עקיבא קיבלו את דעתו. אולם לדעתי אין קשר בין שתי הסוגיות – זו עוסקת בתפילת החול, וזו בתפילות השבת, כולל מוצאי שבת, וראה מאמרו של י"מ תא-שמע, 'תפילת ערבית רשות או חובה', בתוך: י" תבורי (עורך), מקומראן לקהיר – מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' קלא-קמד.

ראשית תפילת הקבע

ביבנה נוצר לראשונה סדר ברכות אחד של שמונה-עשרה ברכות לימות החול, והוא נוצר משילוב סדרי ברכות קיימים. אולם רבי יהושע חלק על רבן גמליאל, וגרס מעין י"ח – ולפי דעה אחת בסוגיית ברכות, ביקש רבי יהושע לשמור על המבנה הקדום של תפילת שבע, עם ברכה אמצעית אחת, בדומה לתפילות השבת והחגים, כשסדר הבקשות (= שומע תפילה) מחליף את קדושת היום.

המהפכה העיקרית של יבנה היתה בחיובו של כל יחיד בתפילת קבע כחובת עבודה בכל יום, חובה, שבאה למלא את החלל העצום שנפער בתודעה הדתית של העם, עם החורבן, ובפרט כחובת תמיד, יום ביומו. מהפכה זו היא כה עצומה,⁴⁵ עד שאין שום צורך ושום טעם להפריז בה, יותר ממה שמעידים בה חכמי יבנה עצמם. חיבור של תפילה חדשה בת י"ח ברכות מעולם לא יוחס לרבן גמליאל ולשמעון הפקולי, ואילולא השתמשו בסדרי ברכות קיימים ומוכרים – ג' ראשונות וג' אחרונות, שכבר התגבשו כל צורכן – לא היו מעשיהם מתקבלים באומה. גם כך, לא עברה המהפכה בלי זעזועים ומשברים, גם אישיים, כמו אותו המשבר שפרץ בין רבן גמליאל ורבי יהושע ביחס לשאלת תפילת ערבית – רשות או חובה, וכל שאירע בעקבותיו (ראה בבלי ברכות כז ע"ב; ירושלמי ברכות פ"ד ה"א, ז ע"ג).

45 י' היינמן מודה אמנם, שכל הראיות על תפילות וברכות מימי הבית נוגעות לשבתות וחגים ותעניות, ולמקדש, ואין שום הוכחה על תפילה רגילה דבר יום ביומו (התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מאגנס, ירושלים תשכ"ו, עמ' 22) – אף על פי כן, מסתבר לו, שאין הבדל. ע' פליישר עושה את ההיפך, וטוען שרבן גמליאל תיקן גם תפילת שבע בשבתות ובחגים, אף על פי שזה לא נאמר בשום מקום, והראיות הן הפוכות. מסקנתי, שלא כדברי זה ולא כדברי זה.